

СПОЖИВЧІ НАСТРОЇ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ У РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ У ПОСТКРИЗОВОМУ ПЕРІОДІ

Проаналізовано тенденції у становищі домашніх господарств у коротко- і середньостроковому періоді, соціологічні оцінки їх схильності до споживання під впливом очікувань щодо розвитку економіки, динаміки інфляції і безробіття; обґрунтовано пропозиції щодо збереження довіри населення до здійснюваної соціальної політики в Україні.

Ключові слова: соціальна модернізація, соціологічні дослідження, домашнє господарство, матеріальне становище, споживчі настрої, економічні очікування, динаміка інфляції, безробіття.

Особисте споживання домашніх господарств поряд із іншими факторами (споживчими настроями, змінами у структурі виробництва споживчих товарів, зайнятості) повинно стати одним із основних мотивів ендогенного розвитку економіки, внутрішнього ринку, а рівень споживання – важливим макроекономічним показником, внесок якого у приріст ВВП за попередні роки залишався найвищим. *Зміна орієнтації економічної політики на зростання добробуту повинна зміцнити довіру населення до державних інституцій, бізнесу, сприяти розвитку консюмеризму* [1; 2, с. 142-159].

Важливу роль у оцінці поточного і перспективного споживання домашніх господарств (ДГ) у сучасних умовах надається соціологічним опитуванням, що при систематичних узагальненнях їх результатів є більш мобільним джерелом інформації порівняно із статистичними даними про приватне споживання. Такими джерелами є: *по-перше*, щорічні дані Державної служби статистики України про самооцінку домогосподарствами України рівня своїх доходів за вибірковими опитуваннями у січні поточного року, але вони доступні для аналізу тільки через вісім місяців після їх узагальнення по областях України; *по-друге*, кварталні дані опитування про економічне становище і політичні трансформації від Українського інституту соціальних досліджень ім. О.Яременка і Центру «Соціальний моніторинг» із залученням відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» мають певне цільове спрямування, тому не завжди передбачають дослідження змін у розвитку споживчого ринку; *по-третє*, щомісячні результати опитувань за спільним проектом, виконаним українською дослідницькою компанією GFK Ukraine і Міжнародним центром перспективних досліджень протягом тривалого часу до січня 2011 р. Починаючи з лютого 2011 р., GFK Ukraine залишилася єдиним виконавцем, вона входить до міжнародної дослідницької мережі GFK Group (четвертої за розмірами дослідницької групи у світі), що об'єднує 115 компаній у майже 100 країнах світу. Дані GFK Ukraine, з одного боку, є макроекономічними поточними оцінками споживчих настроїв ДГ,

економічних очікувань щодо розвитку економіки у коротко- і середньостроковому періоді, з другого, – доступною інформацією з місячним лагом про матеріальне становище ДГ в Україні [3-6].

Мета дослідження: на основі результатів соціологічних опитувань визначити тенденції у споживчих настроях домашніх господарств, їх роль у розвитку споживчого ринку, обґрунтувати пропозиції щодо збереження довіри і раціональних змін у соціальній політиці України у посткризовому періоді.

Споживчі настрої і матеріальне становище домашніх господарств. Індекс споживчих настроїв є результатом соціологічних опитувань у проекті, виконаним українською компанією GFK Ukraine і Міжнародним центром перспективних досліджень. Індекс характеризує поточне матеріальне становище сім'ї за останні 6 місяців і очікування щодо його зміни у найближчі 6 місяців, економічні очікування щодо коротко- (до одного року) і довгострокового (від 1 до 5 років) розвитку економіки України, інфляції, динаміки безробіття, схильності ДГ до споживання у поточному році. Для визначення індексу споживчих настроїв (ІСН) опитують 1000 осіб віком від 15 до 59 років, які є найактивнішою частиною споживачів і становлять 61,3% усього населення України [4].

Для визначення ІСН респондентам задають запитання: 1. Як змінилося матеріальне становище вашої сім'ї за останні шість місяців? 2. Як, на вашу думку, зміниться матеріальне становище вашої сім'ї впродовж наступних шести місяців? 3. Говорячи про економічну ситуацію в країні загалом, ви вважаєте, що наступні дванадцять місяців будуть для економіки країни сприятливим чи несприятливим часом? 4. Як ви охарактеризували б наступні п'ять років – як сприятливий чи несприятливий час для економіки країни? 5. Як ви гадаєте, тепер загалом сприятливий чи несприятливий час робити великі покупки для дому? За відповідями на кожне із цих запитань визначено індекси: індекс поточного особистого матеріального становища (X_1), індекс очікуваних змін у особистому матеріальному становищі (X_2), індекс очікуваного розвитку економіки впродовж найближчого року (X_3), індекс очікуваного розвитку

економіки впродовж найближчих п'яти років (X_4), індекс доцільності роботи великі покупки (X_5). Значення кожного індексу обчислено таким способом: від частки позитивних відповідей віднімають частку негативних і до їх різниці додають 100, щоб уникнути від'ємних величин. На підставі цих п'яти індексів рівномірним зважуванням визначають три узагальнюючі індекси: індекс споживчих настроїв (ІСН) – середнє арифметичне індексів X_1 – X_5 , індекс поточного становища (ІПС) – середнє арифметичне індексів X_1 і X_5 , індекс економічних очікувань (ІЕО) – середнє арифметичне індексів X_2 , X_3 , X_4 . Значення індексів можуть змінюватися у межах від 0 до 200. Значення індексу дорівнює 200 у тому разі, якщо всі громадяни позитивно оцінюють економічну ситуацію; індекс дорівнює 100 тоді, коли частки позитивних і негативних оцінок однакові; значення індексу менше

100 означає, що в суспільстві переважають негативні оцінки споживчих настроїв, поточного матеріального становища, економічних очікувань щодо поліпшення матеріального становища сім'ї респондента і розвитку економіки.

Аналіз індексу споживчих настроїв населення України показав зменшення схильності домашніх господарств до споживання у 2011 р. Хвилеподібна зміна індексу споживчих настроїв, всіх його складових у 2010-2011 рр. у табл. 1 і на рис. 1, 2 характеризувала загальну нестабільність у формуванні доходів населення і розвитку економіки України. Основною причиною погіршення споживчих настроїв у грудні 2011 р. стало збереження впливу інфляційних очікувань на споживання, що зумовлено зростанням цін у 2010 р. і у I кварталі 2011 р. на товари і послуги повсякденного вжитку, зокрема, продукти харчування, пальне, житлово-комунальні послуги.

Таблиця 1. Зміна складових індексу споживчих настроїв населення України у грудні 2010 і 2011 рр.*

Показник	Показник у грудні 2010 р.	Показник у грудні 2011 р.	Зміна показника у грудні 2011 р. порівняно з груднем 2010 р.
X_1	78,5	69,9	-8,6
X_2	89,6	77,9	-11,7
X_3	78,2	72,8	-5,4
X_4	84,7	76,9	-7,8
X_5	74,3	79,0	4,7

* Розроблено автором за даними GFK Ukraine [4].

Рис. 1. Складові поточного становища домогосподарств у 2010-2011 рр.*

* Розроблено автором за даними GFK Ukraine [4].

До несприятливих економічних очікувань населення додалася відчутна для більшості громадян нестача грошей внаслідок значних витрат у передсвятковий період. Це підтверджено динамікою складових індексу споживчих настроїв, серед яких оцінки поточного матеріального становища (X_1) і у найближчі півроку (X_2), а також очікування щодо розвитку економіки у найближчий рік і наступні 5 років (X_3 , X_4) впали ще більше порівняно з такими ж низькими очікуваннями у грудні 2010 р. Подальша

нестабільність, очікування другої хвилі глобальної фінансової кризи, відсутність поновлення співпраці з МВФ не давали підстав сподіватись на швидке відновлення оптимізму щодо оцінки поточного матеріального становища ДГ і розвитку економіки аж до грудня 2011 р. Незначне зростання індексу доцільності роботи великі покупки (X_5) у грудні 2011 р. обумовлено зростанням ВВП (на 5,2%) порівняно з 2010 р. і відносно низьким зростанням споживчих цін у грудні 2011 порівняно з груднем 2010 р. на 4,6% і середнім їх зростанням у 2011 р. порівняно з 2010 р. на

8,1%. Однак оцінки поточного становища і доцільності робити великі покупки залишалися у грудні 2011 р. нижчими за такі у жовтні 2010 р. (рис. 1).

Пункти

Рис. 2. Складові очікуваних змін у матеріальному становищі домогосподарств і розвитку економіки України у 2010-2011 рр.*

* Розроблено автором за даними GFK Ukraine [4].

У грудні 2010 р. індекс споживчих настроїв (ІСН) населення України підвищився до 82,3 пункту порівняно з його значенням у кризовий період у грудні 2008 р. Але водночас, якщо його значення залишалося нижчим за 100 пунктів, то це означало, що споживчі настрої для переважної більшості населення як восени, так і під кінець 2010 р. були песимістичними. Значення ІСН також показує, що період стрімкого погіршення споживчих настроїв, який почався в Україні у IV кварталі 2008 р. і тривав впродовж 2009 р., досягнув певної стабільності, але негативні споживчі настрої у населення у IV кварталі 2010 р. переважно зберігалися. У грудні 2011 р. всі складові ІСН залишалися нижчими 100 пунктів, причому індекс споживчих настроїв порівняно з його оцінкою у грудні 2010 р. ще знизився. Оцінки поточного становища (ІПС) домогосподарств України у грудні 2010 р. становили 79,5 пункти, у грудні 2011 р. вони були ще нижчими – 74,3 пункти (табл. 2).

Погіршилася ситуація з очікуваннями населення щодо розвитку економіки України (ІЕО), їх оцінки знизилися до 74,9 пункту у грудні 2011 р. порівняно з 108,9–102,6 пунктами у травні-червні 2010 р. і 84,2 пункту у грудні 2010 р. Причиною таких очікувань стало погіршення оцінок поточного матеріального становища громадян України та очікувань щодо його зміни, що узгоджуються з поточними низькими намірами населення не робити значних покупок (табл. 2, рис. 1).

Динаміка споживчих настроїв, поточного матеріального становища домашніх господарств та економічних очікувань щодо розвитку економіки України у 2007–2011 рр. показала, що такі індекси були набагато нижчими у грудні 2010 р. і у грудні 2011 р., ніж їх значення під кінець 2007 р. і у I півріччі 2008 р., тобто відновлення економіки і суттєвої стабільності на внутрішньому споживчому ринку України у 2011 р. поки що не спостерігалось (рис. 3).

Основним чинником низької оцінки споживчих настроїв і очікуваного розвитку економіки України стали наміри уряду провести низку *непопулярних реформ*, а саме: підвищити ціни на енергоносії, тарифи на житлово-комунальні послуги, збільшити пенсійний вік для жінок, скоротити пільги (у т. ч. для високодохідних ДГ), збільшити податкове навантаження на малий і середній бізнес, збільшити ставку оподаткування на високі доходи фізичних осіб від 15 до 17 % і вище, ввести оподаткування нерухомості і приросту капіталу для ДГ, - до проведення яких спонукала і можливість відновлення співпраці України з МВФ.

На низькі оцінки ІСН та його складових внаслідок цих заходів у 2011 р. вплинуло й неконтрольоване зростання цін на продукти харчування у 2010 р. Оскільки видатки на продукти харчування становлять значну частину бюджету домашніх господарств, то їх подорожчання призвело до зниження оцінок особистого матеріального становища громадян.

Таблиця 2. Індеси споживчих настроїв, поточного становища, економічних очікувань у розвитку економіки, інфляції, динаміки безробіття у 2007–2011 рр.*

Місяць, рік	ІСН	ІПС	ІЕО	ІО	ІОДБ
12.2007	100,2	101,9	99,0	182,7	110,4
02.2008	97,9	101,2	95,7	190,1	115,6
04	88,0	91,8	85,5	183,8	112,8
06	90,2	88,7	91,3	188,0	112,7
08	96,0	98,5	94,3	185,9	108,6
10	69,3	72,6	67,2	186,5	143,4
12.2008	53,9	56,0	52,6	183,7	165,2
01.2009	41,8	40,4	42,8	186,2	164,6
02	42,3	38,8	44,7	186,4	162,5
03	52,4	45,7	56,9	180,2	138,8
04	65,6	54,1	73,2	180,0	120,0
05	71,0	59,6	78,6	179,8	116,0
06	64,1	53,8	70,9	182,0	139,7
07	57,2	42,6	67,0	187,3	136,8
08	63,2	54,1	69,4	189,7	148,2
10	65,6	58,3	70,6	184,8	140,0
11	65,6	56,2	71,9	182,5	139,5
12.2009	73,5	65,8	78,7	180,5	121,7
01.2010	74,3	62,3	82,3	183,7	127,8
02	82,6	63,5	95,5	179,8	116,0
04	94,8	79,8	104,9	163,1	99,6
05	97,1	79,3	108,9	173,6	102,0
06	94,5	82,2	102,6	175,7	106,9
07	86,4	80,9	90,1	182,4	113,1
08	73,7	67,9	77,5	190,2	122,0
09	78,8	75,9	80,8	186,4	121,9
10	83,6	78,7	86,8	183,8	119,5
11	78,3	74,7	80,7	181,2	121,7
12.2010	82,3	79,5	84,2	184,2	129,1
01.2011	75,1	69,6	78,7	187,6	127,4
02	68,1	61,2	72,7	183,0	129,5
04	61,8	58,2	64,3	187,4	140,6
05	67,8	64,1	70,2	186,1	139,9
06	73,9	67,7	78,0	190,3	136,5
07	76,1	74,9	76,9	187,0	136,4
08	73,6	72,6	74,3	181,2	132,4
09	81,4	78,9	83,1	182,8	127,7
10	74,7	72,8	75,9	184,6	125,0
11	78,6	79,1	78,3	186,8	135,3
12.2011	74,3	73,4	74,9	185,0	134,0

* Наведено за результатами соціологічних опитувань української компанії GFK Ukraine і Міжнародного центру перспективних досліджень [4].

Песимістичні прогнози щодо подальшої динаміки споживчих цін разом із неспроможністю влади і бізнесу у найближчій перспективі забезпечити зростання добробуту на основі оновлення технологічного базису виробництва також негативно позначилися на економічних очікуваннях населення щодо розвитку економіки у 2011-2012 рр. Спрямованість громадян до загальної підтримки здійснюваної політики та надії на кращу зміну свого добробуту у населення поки що немає, тому населення у короткостроковому періоді стримуватиметься у здійсненні покупок та обмежуватиме себе у споживанні.

Динаміка індексів очікуваного безробіття, інфляційних очікувань. Аналогічно визначенню індексу

споживчих настроїв для побудови індексу очікуваної динаміки безробіття (ІОДБ), індексу інфляційних очікувань (ІО) респондентам задано такі запитання: 1. Як ви вважаєте, упродовж найближчих дванадцяти місяців безробітних (людей, які не мають роботи й шукають її) буде більше, приблизно стільки само чи менше, ніж тепер? 2. Як, на вашу думку, змінюватимуться ціни на основні споживчі товари та послуги впродовж найближчих одного-двох місяців? Значення індексів ІОДБ та ІО обчислено таким способом: від частки відповідей, що свідчать про зростання безробіття (інфляції), віднімають частку відповідей, що свідчать про зменшення безробіття (інфляції), і до цієї різниці додають 100, щоб уникнути від'ємних величин. Значення цих індексів також

Пункти

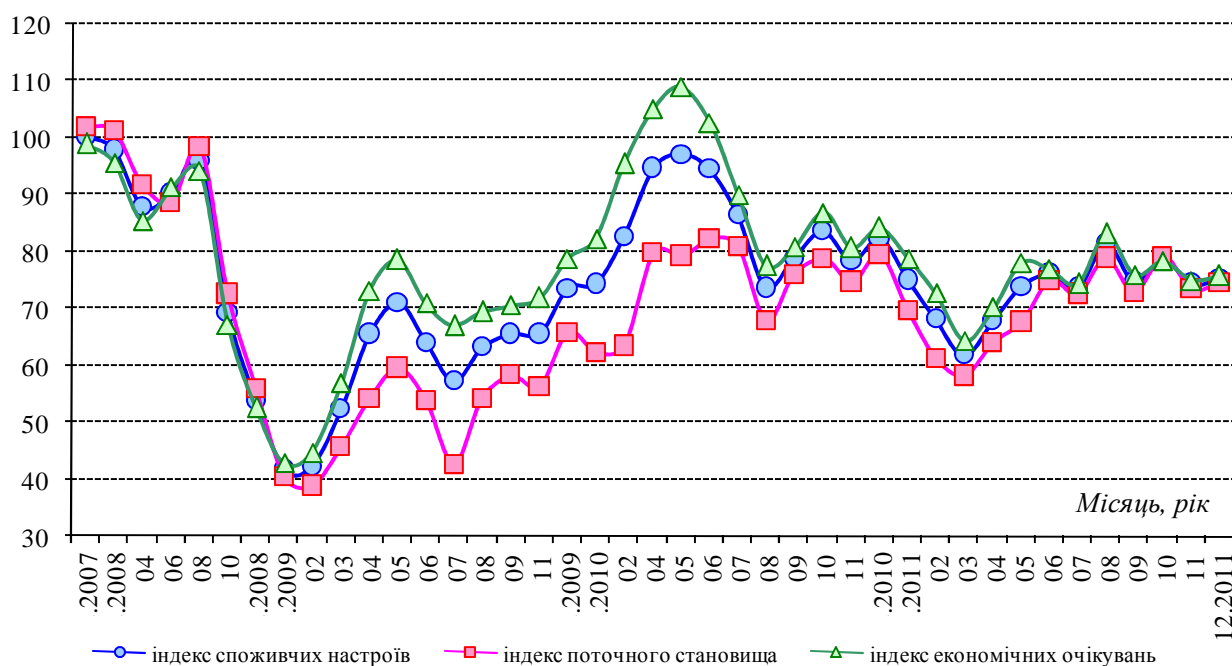

Рис. 3. Індекси споживчих настроїв, поточного становища, економічних очікувань населення України у 2007-2011 рр.*

* Розроблено автором за даними GFK Ukraine [4].

можуть змінюватися в межах від 0 до 200. Якщо такі індекси наближаються або дорівнюють 200, то переважно всі громадяни передбачають зростання безробіття та інфляції; якщо значення індексу більше 100, то більшість громадян очікують зростання безробіття впродовж року і зростання цін у найближчих один-два місяці.

Індекси очікування щодо зміни інфляції та динаміки безробіття відповідали загальній песимістичній оцінці населенням економічної ситуації в Україні. Індекс очікуваної динаміки безробіття

(ІОДБ) у грудні 2010 погіршився на 18,7 пункту порівняно з груднем 2007 р. до значення 129,1; індекс інфляційних очікувань (ІІО) - на 1,5 пункту. У грудні 2011 р. індекси інфляційних очікувань і динаміки очікуваного безробіття ще погіршилися, відповідно, на 0,5 і 2,6 пункти порівняно з груднем 2010 р., але індекс інфляційних очікувань зберігався високим майже за весь період спостережень біля позначки 187-181 пункту, тобто майже все населення налаштовано на подальше зростання цін у грудні 2011 р. і трохи менша його частка - на зростання безробіття (табл. 3).

Таблиця 3. Споживчі настрої населення України у грудні 2010-2011 рр. порівняно з груднем 2007 р.*

Індекс	12. 2011р.	12. 2010р.	12. 2007р.	Зміна порівняно з 2007 р.	
				12. 2010 р.	12. 2011 р.
споживчих настроїв (ІСН)	75,3	82,3	100,2	-17,9	-24,9
поточного становища (ІПС)	74,5	79,5	101,9	-22,4	-27,4
економічних очікувань (ІЕО)	75,8	84,2	99,0	-14,8	-23,2
інфляційних очікувань (ІІО)	184,7	184,2	182,7	1,5	2,0
очікуваної динаміки безробіття (ІОДБ)	131,7	129,1	110,4	18,7	21,3

* Розроблено автором за даними GFK Ukraine [4].

Динаміку індексів інфляційних очікувань (ІІО) та очікувань щодо динаміки безробіття (ІОДБ) відображено на рис. 4. Якщо очікування до постійного зростання цін стали специфічною особливістю суспільно економічних відносин в Україні, то очікування щодо динаміки безробіття покращувалися у період поживлення і погіршувалися під час кризи. Індекси демонструють також песимістичні оцінки населення щодо очікуваного безробіття у 2011-2012

рр., але їх зростання і спад матимуть відносно нестійкий характер порівняно з інфляційними очікуваннями, що характеризувалися завжди високими значеннями.

В оцінках розвитку економіки України у коротко- і середньостроковій перспективі необхідно виходити із того, що від споживання домашніх господарств прямо чи опосередковано залежить обсяг виробництва за видами економічної діяльності. Відповідно,

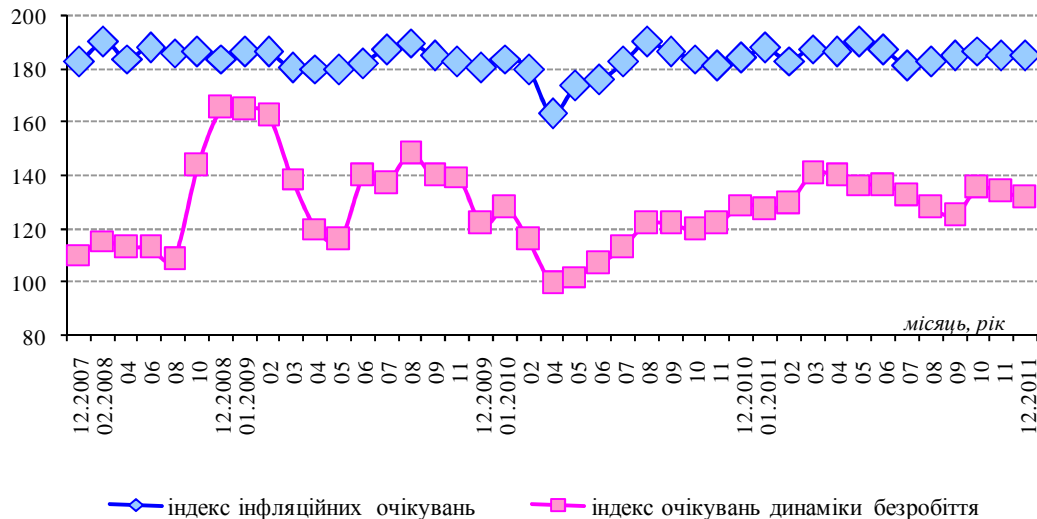

Рис. 4. Індекси інфляційних очікувань та очікувань щодо динаміки безробіття населення України у 2007–2011 рр.*

* Розроблено автором за даними GFK Ukraine [4].

споживання залишатиметься важливим фактором зайнятості, якщо врахувати, що для забезпечення кінцевих споживчих витрат домашніх господарств (у структурі ВВП) в Україні працювало близько 65% всіх зайнятих.

Унаслідок побутування низьких споживчих настроїв, очікувань щодо розвитку економіки, високої динаміки індексів інфляційних очікувань та очікуваної динаміки безробіття дані моніторингу Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка та Центру «Соціальний моніторинг» про рівень довіри до основних соціальних інститутів показали, що українське суспільство перебуватиме у стані перманентної кризи довіри. У громадській думці простежувалася недовіра до Верховної Ради України, політичних партій, банків, опозиції, Уряду України, податкової адміністрації, міліції, прокуратури у 76-57% опитаних. Серед останніх змін спостерігалось зниження рівня довіри до Верховної Ради України: частка тих, хто довіряв, знизилася з початку 2011 р. на 7 в.п. і становила 17%; до Уряду України – на 8 в.п. і становила 24%; до Збройних Сил України – на 10 в.п. і 41%. Єдиними суспільними інститутами, що мали позитивний баланс довіри, залишалися центральні і місцеві ЗМІ, церква (конфесії), яким довіряли 71% опитаних [7, с.190-191; 8].

Щоб збалансувати сучасні потреби домашніх господарств із розвитком виробництва споживчих товарів, залишається єдиний шлях – підвищувати продуктивність та оплату праці на основі інновацій, інформаційно-комунікаційних систем, зберігати і нарощувати людський і трудовий потенціал, заощаджувати. Національною ідеєю у економічному зростанні повинна стати високопродуктивна праця як основне джерело доходів домашніх господарств і споживання, а функцією субсидіарної держави – координація зусиль, ресурсів всіх прошарків населення і зміцнення довіри до політики держави для її досягнення [9].

Орієнтуючись на споживчі настрої населення, можна припустити, що у короткостроковій

перспективі споживчий ринок України буде незбалансованим з доходами населення, тобто ринок залишатиметься нестабільним, хронічно невірноваженим. Таке становище обумовлено, по-перше, збереженням підвищеного обмінного курсу дол. США порівняно з курсом за паритетом купівельної спроможності, що робить вигідним експорт товарів і нарощування імпорту товарів широкого вжитку; по-друге, нова криза почалася при значно нижчому реальному ВВП (у 2008–2009 рр. ВВП дорівнював 74–63% ВВП 1990 р.), тобто, як попередня трансформація економіки України до ринкової, так і глобальна фінансова криза 2008-2009 рр. не завершилися створенням умов для економічного зростання в Україні.

При значному дефіциті довіри до здійснюваної економічної політики, вищих негативних оцінках домашніх господарств щодо сприятливого розвитку економіки України у коротко- і середньостроковій перспективі соціальний клімат і песимістичні настрої більшості населення будуть стримувати впровадження соціальних реформ (пенсійної, у сфері охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення), а також здійснення важливих заходів соціальної політики у формуванні доходів домашніх господарств, що передбачено Проектом Закону України, КМ України № 9159 від 15.09.2011 р. «Про Державну програму економічного і соціального розвитку України на 2012 рік та основні напрями розвитку на 2013 і 2014 роки» [10].

Список літератури

1. Гець, В. М. Довіра як елемент соціального капіталу в економічному розвитку України [Текст] / В. М. Гець // *Економічна теорія*. – 2010. – № 3. – 7-19.
2. Мандибур, В. О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання [Текст] / В. О. Мандибур. – К.: Парламентське вид-во, 1998. – 256 с.
3. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування)

домогосподарств, проведеного у січні 2010 року [Текст] : статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 2010. – 84 с.

4. Споживчі настрої в Україні (грудень 2007-грудень 2011). - [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.icps.com.ua>; <http://www.icps.ua/publications/cc.html>; http://www.gfk.ua/public_relations/press/press_articles/007508/index.ua.html.
5. Лібанова, Е. М. Ціннісні орієнтації та соціальні реалії українського суспільства [Текст] / Е. М. Лібанова // Економіка України. – 2008. - № 10. – С. 120-136.
6. Корнівська, В. О. Криза цінностей - криза професіоналізму - криза довіри [Текст] / В. О. Корнівська // Економічна теорія. – 2010. - № 3. – 68-72.
7. Балакірева, О. М. Соціальні настрої та електоральні орієнтації населення України: квітень 2011 року [Текст] / О. М. Балакірева, Д. А. Дмитрук // Український соціум. – 2011. - № 3. – С. 183-202.
8. Возний, К. З. Економічні ідеї християнства: витоки, розвиток, проблеми [Текст] / К. З. Возний // Економічна теорія. – 2010. - № 2. – С. 31-38.
9. Мандибуря, В. О. Напрями відновлення довіри суб'єктів кінцевого споживання, як складова подолання наслідків економічної кризи [Текст] / В. О. Мандибуря // Економічна теорія. – 2010. - № 3. – С. 94-102.
10. Про Державну програму економічного і соціального розвитку України на 2012 рік та основні напрями розвитку на 2013 і 2014 роки [Електронний ресурс]: проект Закону України, КМ України № 9159 від 15.09.2011. – Доступний з: <http://www.ligazakon.ua>.

РЕЗЮМЕ

Соколик Мария

Потребительские настроения домашних хозяйств в развитии экономики Украины в посткризисном периоде

Проанализированы тенденции в положении домашних хозяйств в коротко- и среднесрочном периоде, социологические оценки их склонности к потреблению под воздействием ожиданий о развитии экономики, динамике инфляции и безработицы; обоснованы предложения о сохранении доверия населения к осуществляемой социальной политике в Украине.

RESUME

Sokolyk Maria

Consumer confidence of households in Ukraine's economic development in post-crisis period

The tendencies in the situation of households in the short and medium term, sociological evaluation of their propensity to consume under the influence of expectations about the economy, the dynamics of inflation and unemployment are analyzed. The proposals about preserving of public confidence in the ongoing social policy in Ukraine are considered.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2012 р.